

Bartosz Drzewiecki, Sebastian Stańczyk

„Revisio Balnei Civilis Casimiriensis” z 1644 roku. Kazimierska łaźnia miejska w świetle wczesnonowożytnych źródeł pisanych

Abstrakt: Artykuł dotyczy łaźni miejskiej w Kazimierzu pod Krakowem w okresie wczesnonowożytnym. Na podstawie rewizji przedsiębiorstwa z 1644 r. oraz innych źródeł proweniencji miejskiej, przede wszystkim rachunków, możliwe było dokładne zlokalizowanie nieistniejącego dziś budynku, opisanie jego architektury, wyposażenia i inwestycji w celu zapewnienia stałych dostaw wody. Powódzie, okupacja szwedzka, zmiana koryta Wisły w 1678 r. rujnowały przedsiębiorstwo, które ostatecznie przestało funkcjonować na przełomie XVII i XVIII w.

Abstract: The article concerns the town baths in Kazimierz in the early-modern period. On the basis of an enterprise revision from 1644 and other municipal sources, especially accounts, it was possible to establish the location of the non-surviving building, to describe its architecture, equipment and investments made to provide it with running water. Floods, the Swedish occupation, or the shift of the channel of the Vistula in 1678, were events ruinous for the enterprise, which finally stopped working at the turn of the 18th c.

Słowa kluczowe: Kazimierz, łaźnia, wyposażenie, epoka wczesnonowożytna, źródła

Key words: Kazimierz, baths, fittings, early-modern period, sources

Publikacji dotyczących historii łaźni i łaźiebnictwa w dawnej Rzeczypospolitej (w tym w Kazimierzu) nie jest wiele, stąd na szczególną uwagę zasługują opracowania przygotowane na podstawie wyników badań archeologicznych lub/i solidnych analiz źródeł pisanych¹. Kwerenda przeprowadzona w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie pozwala na uzupełnienie oraz weryfikację już zgromadzonej wiedzy na temat kazimierskiej łaźni miejskiej.

Z reguły lakoniczne i rozproszone wzmianki źródłowe o łaźniach w miastach średniowiecznych i wczesnonowożytnych można odnaleźć w zespołach archiwalnych wytworzonych przez magistraty (księgi radzieckie, ławnicze, wójtowskie, spisy podatkowe, rachunki etc.). W przypadku Archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem² na szczególną uwagę zasługują księgi lonerskie (rejestry wpływów i wydatków, spisy podatkowe)³, w których systematycznie notowano wydatki na przebudowy i remonty łaźni, a także na naprawy jej wyposażenia.

¹ M.in.: Gołębiowski Ł. 1830, s. 128–136; Zieleniewski M. 1864; Dąbkowski P. 1913; Lachs J. 1919; Stróżecki K. 1933; Kalinowski W., Keckowa A. 1978; Keckowa A. 1978; Rutkowska-Plachcińska A. 1978, s. 347–357; Sulkowska-Tuszyńska K. 2004; Bis W. 2007; Sowina U. 2009, s. 102–104; Kubicki R. 2010; Tyszewicz-Obara A. 2012; Kubicki R. 2015a; Kubicki R. 2015b; Pękacka-Falkowska K. 2015a; Pękacka-Falkowska K. 2017.

² ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0.

Pomiędzy XV a końcem XVIII w. w Kazimierzu funkcjonowała jedna⁴ łaźnia miejska, znajdująca się na przedmieściu szewskim (*inter sutores*)⁵. Budynek był zwrócony frontem do ulicy Krakowskiej⁶.

Oprócz źródeł podatkowych lokalizację tę potwierdzają opisy nieruchomości miejskich i inwentarze sporządzone pod koniec XVIII stulecia. W dokumencie z 1789 r., we fragmencie opisującym „Przedmieścia i Pozamurza Miasta Kazimierza, między Miastem i Wisłami Starą oraz Nową Leżące”, jest wzmianka dotycząca kamienicy Franciszka Greszera, która, jak napomknął autor źródła, niegdyś była łaźnią miejską. W inwentarzu nieruchomość zapisano pod numerem 4, a jej powierzchnia wynosiła aż 1747 łokci kwadratowych (ok. 600 m²). Podwórze tego budynku wymierzono z kolei na 3753 łokcie kwadratowe⁷ (ok. 1289 m²). Skądinąd wiadomo, że kamienica Franciszka Greszera, czyli niegdyś łaźnia, sąsiadowała z kamienicą rajcy Tomasza Czerkiewicza. Z kolei po drugiej stronie kamienicy Czerkiewiczowskiej stała kamienica Rusnikiewiczów⁸. Na tzw. Planie Senackim miasta Krakowa, sporządzonym w pierwszych latach XIX stulecia, w dziale „Kazimierz”, w sekcji 57, pod numerem 85, jest budynek opisany jako należący do sukcesorów Rusnikiewiczów. Sugerowałoby to, że nieruchomość nr 84 (należąca do Jana Czosnowskiego) to dawna kamienica Czerkiewiczowska, zaś nieruchomość nr 83 (własność sukcesorów Popielowskich) to kamienica należąca niegdyś do Greszera, czyli wcześniej łaźnia miejska⁹.

Wspomniany wcześniej inwentarz z 1789 r. stanowił załącznik do Karty Mierniczej przedstawiającej Kazimierz i Stradom z przyległościami¹⁰. Z kolei inne źródło, przedstawiające charakterystyczny rzut budynku łaźni, tzw. Plan Kołłątajowski, powstał 4 lata wcześniej. Zestawienie informacji z inwentarza, Planu Kołłątajowskiego i Planu Senackiego zdaje się

³ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1–29/34/0/3.1.4; 29/34/0/3.2.1–29/34/0/3.2.5.

⁴ Piekosiński F. 1887, s. 367; ANK, AmKaz., sygn. 29/24/0/3.2.3/792, s. 6. W opracowaniu dotyczącym historii łaźniectwa w dawnej Polsce Kazimierz Stróżecki wymienił 6 łaźni miejskich w Kazimierzu, powtarzając sześciokrotnie informację o tej samej łaźni (zob.: Stróżecki K. 1933, s. 40; por.: Lachs J. 1919, s. 6; Zaremska H. 1997, s. 250). W Kazimierzu, oprócz łaźni miejskiej (będącej pod zarządem lonerów i przynoszącej przychód miastu), funkcjonowały obrzędowe łaźnie żydowskie (w północno-wschodniej części miasta, tzw. Mieście Żydowskim), a także łaźnia działająca przy szpitalu św. Leonarda (nieдалеko bramy Bocheńskiej, poza południowym odcinkiem murów miejskich) (zob.: Akta. 1965, s. 158; por.: Malczewski J. 2006, s. 337).

⁵ Krasnowolski B. 1992, s. 101–103. Był to teren narażony na częste wylewy Wisły, stąd też jej bieg starano się regulować poprzez wzmocnienie nadbrzeży i budowę grobli. Konstrukcje te, kierujące główny nurt pomiędzy Kraków i Kazimierz, znajdowały się w okolicach kazimierskiego zakola rzeki, naprzeciwko bramy skawińskiej i koło Skalki. Stąd też południowy (prawy) brzeg północnej odnogi rzeki wymagał stałego umacniania, zwłaszcza w odcinku od Skalki do klasztoru św. Katarzyny. Ponieważ budynek łaźni miejskiej znajdował się blisko rzeki, narażony był na podtopienia i wynikające z nich uszkodzenia. Wzmiankę o wydatkach na reperację tylnej ściany łaźni miejskiej zamieszczono w wydatkach lonarskich za rok 1651, gdy na roboty murarskie przeznaczono dwie skrzynie wapna, zob.: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/510, s. 125; 29/34/0/3.1.1/581, s. 19; Konieczna W. 1938, s. 102; Banach J. 1983, ryc. 17, s. 100–101.

⁶ Fragment ulicy łączący bramę Krakowską z mostem na Stradom nazywano niekiedy ulicą Szewską (BJ, rkps 3742 III, s. 153v.). B. Krasnowolski lokalizuje kazimierską łaźnię miejską w innym miejscu, na zapleczu wskazywanej tu nieruchomości. Powołuje się przy tym przede wszystkim na dziewiętnastowieczne źródła kartograficzne. Zdaniem autorów niniejszego artykułu nie należy utożsamiać późniejszej łaźni zlokalizowanej w drewnianym budynku położonym nad Wisłą (przy dzisiejszej ul. Dietla) z przedsiębiorstwem miejskim korzystającym ze studni, funkcjonującym od przełomu XVII i XVIII w. w murowanym budynku przy ul. Krakowskiej, zob.: Krasnowolski B. 1992, s. 103–104; por. też np.: ANK, WMK, 29/200/0/26.3/612.

⁷ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/479, s. 6; por.: w tym samym inwentarzu nieruchomości miejskich określono powierzchnię kazimierskiego ratusza wraz z podwórzem na 1760 łokci kwadratowych, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/479, s. 5; por. też: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/715, s. 18.

⁸ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/479, s. 6–7.

⁹ Plan. 1959, s. 24, sekcja 57; Atlas. 2007, k. 1.13.

¹⁰ Plan w 1788 r. sporządził geometra Józef Kromer, zob.: BJ, rkps 5357, t. 7, s. 95.

potwierdzać, że łaźnia miejska znajdowała się przy ulicy Krakowskiej (czwarta nieruchomość po lewej stronie ulicy, licząc od bramy Krakowskiej w kierunku mostu stradomskiego)¹¹. Powierzchnia budynku łaźni była ok. trzy razy większa od pozostałych nieruchomości znajdujących się w okolicy¹².

Przywilej na łaźnię miasto Kazimierz otrzymało najpóźniej w 1402 r.¹³ Pierwsze wzmianki o wydatkach na *balneum civitatis* pochodzą z 1403 r., kolejne zaś z roku następnego. W 1405 r. rajcy sprzedali budynek za 170 grzywien, by 11 lat później odkupić go od Piotra Gundela, mieszczanina olkuskiego¹⁴. Wydaje się, że w XV i na początku XVI w. mogły toczyć się spory o prawo własności łaźni, skoro w 1539 r. kazimierzanie uzyskali od Zygmunta Starego przywilej potwierdzający status budynku jako nieruchomości należącej do miasta. Na prośbę rajców kazimierskich dokument ten został konfirmowany przez Zygmunta Augusta na sejmie lubelskim w roku 1566¹⁵.

Łaźnia była jednym z „przedsiębiorstw” i budynków miejskich pozostających pod zarządem rady miejskiej, którą reprezentowali lonerowie¹⁶. Wyzierzawiali oni łaźnię na mocy kontraktu, w którym określano wysokość i terminy płatności, np. w 1545 r. łaźniak Błażej Zabikowski opłacał czynsz w wysokości 24 grzywien (38 złp 12 gr) rocznie. Umowa została przedłużona w 1550 r., a czynsz wyniósł 60 złp. Taką samą stawkę płaćli dwóch kolejnych łaźniaków arendujących budynek aż do początku XVII w. — Jan Kasprovicz i łaźniak-cyryulik Jakub Podsiadłowski¹⁷. Z kolei w 1621 r. czynsz wyniósł 35 złp, a termin płatności wyznaczono na święto Obrzezania Pańskiego (1 stycznia)¹⁸. Być może do rachunków włączono wówczas tylko część sumy, którą zobligowany był zapłacić łaźniak, ponieważ dwa lata później przychody do kasy miejskiej wyniosły odpowiednio: 30 złp płatne 1 stycznia oraz 37 złp i 15 gr płatne na święto Jana Chrzciciela (24 czerwca)¹⁹. W latach czterdziestych XVII w. wpływy do kasy miejskiej z dzierżawy łaźni wyniosły 150–200 złp rocznie²⁰. W połowie tegoż stulecia łaźniak Aleksander płaćli czynsz w dwóch ratach po 70 złp, zaś pod koniec — pół-

¹¹ Na planie „szwedzkim” Krakowa z 1702 r. jedyne zabudowania na przedmieściu szewskim znajdują się wzdłuż ul. Krakowskiej, co również sugerowałoby lokalizację budynku przy wspomnianej ulicy, por.: Atlas 2007, k. 1.17.

¹² ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/715, s. 18. Np. powierzchnia kamienicy Rusnikiewiczowskiej wynosiła 495 łokci kwadratowych.

¹³ Konieczna W. 1938, s. 80–81.

¹⁴ Konieczna W. 1938, s. 81; także: Piekosiński F. 1887, s. 529; Małecki J. 1962, s. 21; Szczygieł R. 1990, s. 198.

¹⁵ Małecki J. 1962, s. 21; PPISMK. 1885, nr 209, s. 271.

¹⁶ Zob.: Noga Z. 2008, s. XVII–XIX; Starzyński M. 2016, s. XXV. Do 1564 r. łaźnia aż trzykrotnie na skutek pożarów była odbudowywana, Małecki J. 1962, s. 21; por.: Kubicki R. 2010, s. 39–40.

¹⁷ Lachs J. 1919, s. 8 (tu błędnie 4 grzywny za 1545 r.); BJ, rkps 5357, t. 8, s. 37v.; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.1.1/10, s. 918; 29/34/0/3.1.1/536, s. 63. Zabikowski pełnił jednocześnie funkcje łaźniaka i cyrylika kazimierskiego (Leśniak F. 2020, s. 44). W źródłach pisanych, np. testamentie, określany był jako *balneator*. W tym przypadku nie chodzi jednak o bezprawne poszerzenie kompetencji w zakresie podejmowania się przez niego roli chirurga; w Kazimierzu cech cyrylików nie miał zagwarantowanej wyłączności na świadczenie tego typu zabiegów, a jego statut z 1660 r. wyraźnie nakazywał działanie bez szkody dla podobnych usług oferowanych wcześniej przez łaźniaków (ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.1.1/388, s. 523, 573–574; PPISMK. 1909, nr 1875, s. 1168; nr 1876, s. 1175; Lachs J. 1919, s. 33–35; por.: Pękacka-Falkowska K. 2015b, s. 131–139; Giedroyc F. 1897, s. 22–25). Dzierżawcy kazimierskiej łaźni zwyczajowo należeli do krakowskiego cechu łaźniaków, zob.: Lachs J. 1919, s. 47.

¹⁸ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/564, s. 5. W niektórych przypadkach nie sposób również stwierdzić, czy czynsz opłacano kwartalnie, co pół roku, czy rocznie, zob.: BJ, rkps 3742 III, s. 35.

¹⁹ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/565, s. 61.

²⁰ BJ, rkps 5357, t. 8, s. 54v. Podobny wzrost czynszu od łaźni nastąpił w Lublinie. Takiej skali wzrostu kosztów nie odnotowano w przypadkuarend innych nieruchomości, zob.: Adamczyk W. 1935, s. 124–125.

roczny czynsz wyniósł 40 złp (w obu przypadkach opłaty dokonano w terminach na Wielkanoc i św. Michała)²¹. W 1686 r. łaźiebnik Wachniowski zapłacił czynsz w wysokości 120 złp, a ponadto połowę czynszu za rok następny, czyli 60 złp. Według kontraktu, pierwsza rata miała być płacona na święto Wielkiej Nocy, a oprócz łaźiebnika Wachniowskiego wymieniono także pana Idzikowskiego, który uścił opłatę w wysokości 25 złp, być może za arendę części łaźni lub placu. Z pewnością jest on tożsamy z Jędrzejem Idzikowskim, późniejszym łaźiebnikiem²².

Co dość typowe, brak jest precyzyjnych informacji na temat wyglądu budynku łaźni²³. Na podstawie załączonej do niniejszego artykułu rewizji oraz źródeł ikonograficznych stwierdzić jednak można, że był on najprawdopodobniej murowany i jednopiętrowy. Znajdowało się w nim mieszkanie łaźiebnika, które, jak się zdaje, nie było połączone z częścią użyteczności publicznej²⁴. W analizowanej rewizji brak wzmianek o pomieszczeniach piwnicznych, jednak skądinąd wiadomo, że był to budynek podpiwniczony²⁵.

W źródłach znajdują się informacje o naprawach systemu doprowadzającego wodę do łaźni. W 1572 r. wydano 9 złp na łańcuch żelazny do „koła ciągnąc[ego] wiadrami wodę z Wisły do koryta”, a ponadto wprawiono nowe koryto łączące rumus z łaźnią. Z kolei w 1589 r. lonerowie wydali z kasy miejskiej 3 złp na okucie wspomnianego koła. W latach 1591–1592 za pomocą wbijanych pali umocniono brzeg Wisły w okolicy łaźni oraz zlecono murarzom naprawę m.in. pieca i „kotliny” (najprawdopodobniej chodzi o kotłisko, czyli zagłębienie na kocioł)²⁶, natomiast w roku 1623 wydano 1 złp i 10 gr na mniejsze prace naprawcze przy wodociągu²⁷.

O wyposażeniu łaźni w omawianym źródle niewiele jest danych. To zrozumiałe, skoro przedsiębiorstwo było w arendzie; w rewizji, podobnie jak w nieco późniejszym inwentarzu toruńskim²⁸, skoncentrowano się na stanie technicznym pomieszczeń, co charakterystyczne również złym jak w łaźniach nowotoruńskich. Najprawdopodobniej łaźnia kazimierska wypo-

²¹ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/581, s. 46, 79; por.: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.3.3/308, s. 103. Zauważalny jest spadek wysokości czynszu. Trudno wskazać tego przyczyny. Co prawda F. Giedroyć pisał o powszechnie znanym, wręcz przysłowiowym ubóstwie łaźiebników, jednak źródół tego stereotypu na pewno nie należy doszukiwać się w XVI i pierwszej połowie XVII w., gdy prowadzone przez nich przedsiębiorstwa musiały prosperować bardzo dobrze. Na przychody z łaźni wpływały np. szalejące zarazy, jednak zamykanie domów łaźiebnych z powodu epidemii powodowało automatyczne przedłużenie umowy dzierżawy o czas, gdy ona nie funkcjonowała (nie tylko w Kazimierzu, ale i np. w Toruniu). Dopiero zniszczenia wojenne z połowy XVII w., w połączeniu ze stratami wynikającymi z przestojów doprowadziły do upadku łaźni krakowskich i kazimierskiej, zob.: Giedroyć F. 1897, s. 23–24; por.: Lachs J. 1919, s. 10–12, 25, 53–54; oraz zapisy toruńskiej ustawy przeciwdżumowej z 1710 r., Pękacka-Falkowska K. 2014, s. 163.

²² ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/588, s. 30.

²³ Na brak szczegółowych opisów dawnych łaźni krakowskich zwracał uwagę Jan Lachs (Lachs J. 1919, s. 13), a kilka lat temu Katarzyna Pękacka-Falkowska (Pękacka-Falkowska K. 2015a, s. 119) zauważyła, że niewiele jest źródeł dotyczących ich wyposażenia oraz systemów zaopatrywania w wodę. W tym kontekście omawiana tu rewizja w połączeniu z informacjami z rachunków miejskich, choć częściowo, uzupełnia wiedzę o funkcjonowaniu wczesnonowożytnych łaźni, zob.: również Kubicki R. 2015a, s. 418.

²⁴ Np. w 1693 r. w budynku mieszkał łaźiebnik, Jędrzej Idzikowski wraz z żoną i córką, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.2.4/809, s. 30.

²⁵ W 1572 r. lonerzy przeznaczili 1 złp i 6 gr na smolę i воск do uszczelnienia posadzki, przez którą do piwnicy przeciekała woda. W tym samym roku wydano 5 złp i 10 gr na rynnę „między dachy”, co może sugerować, że budynek wówczas miał dach pogrążony. Może też chodzić o rynnę między sąsiadującymi ze sobą budynkami, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/514, s. 249.

²⁶ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/536, s. 271, 274, 277; Karłowicz J. 1900–1927, t. II, s. 505.

²⁷ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/514, s. 249; sygn. 29/34/0/3.1.1/535, s. 166; sygn. 29/34/0/3.1.1/563, s. 191; sygn. 29/34/0/3.1.1/565, s. 207, 209. Niestety nie wiadomo nic o personelu pomocniczym (czeladzi) obsługującym ten system oraz klientów. Najprawdopodobniej czeladnicy mieszkali u łaźiebnika, por.: Sowina U. 2009, s. 351; Lachs J. 1919, s. 48–49.

²⁸ Pękacka-Falkowska K. 2015a, s. 123–124.

sażona była w piec tzw. *Feldsteinöfen*, na którym zgromadzone były kamienie; te po rozgrzaniu polewano wodą w celu wytworzenia pary²⁹. Wokół ścian pieca mocowano ławy. W niektórych pomieszczeniach znajdowały się również piece kaflowe. Do standardu ruchomego wyposażenia łaźni należały również wanny, kadzie, szafliki i inne sprzęty o podobnym zastosowaniu³⁰. Z kolei narzędzia do świadczenia usług indywidualnych przez łaźnienika (np. strzyżenia, puszczenia krwi lub do stawiania baniek) należały, jak się wydaje, do jego majątku osobistego, nie zaś do wyposażenia dzierżawionej łaźni³¹.

Budynek łaźni miejskiej remontowany był wielokrotnie, a zapiski dotyczące kosztów napraw zawarte są w rachunkach lonerskich. Dostyc często wymieniane są remonty polegające na łataniu uszkodzonego gontowego dachu, podłóg, drzwi, okien, a także w zakresie sprzętu łaźnienego: wanien, kadzi, wiader i koryt. Na przykład w roku 1565 wymieniono elementy konstrukcji pował, uszczelniono dach, podłogę wyłożono gliną i ceglami, a w miejsce potłuczonych przez grad szyb wstawiono nowe. Rok później przeprowadzono podobne prace, uszczelniając dodatkowo ściany i sufity mchem, ponadto wymieniono niektóre zamki w drzwiach, za co zapłacono w sumie ok. 70 złp. W 1618 r. wyremontowano piec łaźnieny, zużywając do tego m.in. 5 fur kamieni i 3 fury gliny, a ponadto, podobnie jak w innych latach, dokonano drobniejszych napraw sprzętu łaźnienego³².

Łaźnia doznała poważnych uszkodzeń w czasie powodzi w 1621 r., stąd też lonerowie wydali na remont ponad 70 złp. Przeprowadzono wówczas prace murarskie przy jednym z pieców, w którym naprawiono palenisko, natomiast w innym piecu zreperowano czeluść i odnowiono „kamionkę”³³, czyli ułożono na nowo 12 dużych kamieni akumulujących ciepło i wydzielających parę. Ponadto naprawiono panwie i wymieniono rynnę odprowadzającą nieczystości do rynsztoka. Uzupełniono również osprzęt łaźnieny (wiadra, łopaty, kilofy), dokonano remontu okien i drzwi, a cieśle wyłożyli dylami sień łaźni. Zbudowano też parkan i „przywał”, a także zainstalowano nowe koryto dębowe i wał do pobierania wody³⁴. W 1638 r. przeprowadzono prace przy fundamentach, za co zapłacono mularzowi 1 złp i 15 gr. W tym samym czasie niejaki Józef „garcarz” wymurował za 24 złp nowy, obłożony malowanymi kaflami piec w „zuwalni”, czyli przebieralni³⁵. W 1640 r. zainstalowano 2 dębowe koryta, nowe śluzy, a także przerobiono koło będące częścią instalacji doprowadzającej wodę do łaźni. Podjęto wówczas prace murarskie przy podłogach, ścianach i samym piecu, zaś cieielskie na piętrze budynku. Ponadto założono nową, modrzewiową rynnę i wymieniono elementy powały. Ta jednak 12 lat później częściowo się zawaliła, a jej naprawa kosztowała ponad 10 złp³⁶. W 1647 r. poczyniono kolejne inwestycje, m.in. oplacono cieśle i jego czeladników za trzydziemio prace przy ciosaniu „płatwi i dębów” do nowego systemu trybów,

²⁹ Por.: Lachs J. 1919, s. 13–14; a także: Gołębiowski L. 1830. s. 129; Buško C. 1999, s. 43; Sowina U. 2009, s. 102. W 1695 r. do budowy nowego pieca łaźnienego zużyto 2300 cegieł. Wiadomo również, że był on sklepiony, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/593, s. 113.

³⁰ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/593, s. 114; por.: Buško C. 1999, s. 43; Bis W. 2007. s. 148–149; Pękacka-Falkowska K. 2015a, s. 123–124.

³¹ Pękacka-Falkowska K. 2015a, s. 122–125; Pękacka-Falkowska K. 2017, s. 81; Pękacka-Falkowska K. 2018, s. 167–168.

³² ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/510, s. 128–129, 398–399; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/560, s. 165, 167; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/563, s. 161, 165; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/565, s. 205, 207. Drobne naprawy w łaźni należało przeprowadzać często, np. w 1590 r. reperowano czeluść pieca oraz drzwi, wymieniano metalowe elementy wiadra używanego do zasilania koryta doprowadzającego do łaźni wodę i zakupiono tarcice, zapewne na cele remontowe, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/529, s. 625.

³³ Zob.: przyp. 67.

³⁴ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/561, s. 271–272.

³⁵ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/575, s. 121.

³⁶ BJ, rkps 5357, t. 8, s. 62; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/581, s. 124.

które następnie polecono okuć. Wzmianka ta świadczy o dość solidnym i przemyślanym systemie zasilania wodą. Pojawia się też informacja o pracach przy kopaniu studni (nie jest pewne, czy zostały one ukończone). Poza tym przeprowadzono gruntowny remont budynku, wydając łącznie ponad 220 złp. Opis przeprowadzonych prac stwarza wrażenie doprowadzenia wtedy łaźni do stanu zadbanego, odpowiednio wyposażonego, może nawet nowoczesnego obiektu³⁷.

Łaźnia została zniszczona krótko potem, podczas okupacji szwedzkiej w latach 1655–1657³⁸. W 1664 r., wydając specjalne pismo, rajcy zobowiązali lonerę do podjęcia prac mających na celu jak najszybsze, ponowne wznowienie działalności³⁹. Z powodu trudności finansowych, szybki remont nie był jednak możliwy i budynek pozostawał w ruinie do początku lat siedemdziesiątych XVII w. Wtedy to jej odbudowy podjął się loner Marcin Lemiesz, do 1673 r. ponosząc koszty z tym związane w wysokości ponad 4000 złp⁴⁰.

Kolejne informacje o budynku pochodzą z 1684 r. Sporządzono wtedy spis majątku miejskiego, w którym odnotowano, że w budynku łaźni znajdowało się mieszkanie łaźniarza. W spisie tym wspomniano o szybach weneckich użytych w łaźni, a także o izbach rozbieralnej i „kąpalnej”. W tej drugiej znajdował się piec łaźniowy oraz wanny i kocioł. Za pomocą żurawia i systemu rynien do łaźni dostarczano wówczas wodę⁴¹. Z kolei w 1687 r. naprawiono „parkan od Wisły, jako dawniej z jodłowego drzewa, pogniwszy, obalili się”, a także wykopano studnię⁴². Było to konieczne ze względu na zmianę biegu Wisły. Oto w 1678 r., w wyniku wielkiej powodzi, rzeka skierowała główny nurt do swego dawnego koryta, na południe od Kazimierza. Spowodowało to stopniowe zmniejszanie się przepływu i obniżenie poziomu wody w północnej odnodze, co w konsekwencji, po jakimś czasie, uniemożliwiło zaopatrywanie łaźni w wodę z rzeki za pomocą rurmusa⁴³.

³⁷ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/578, s. 93–94.

³⁸ W czasie oblężenia Krakowa, a następnie okupacji Kazimierza w latach 1655–1657 drewniana zabudowa przedmieścia szewskiego została niemal doszczętnie zniszczona (zob.: Krasnowolski B. 1992. s. 101; Krasnowolski B. 2009. s. 141; BJ, rkps 3742 III, s. 153v.). Ponoć łaźnia miejska została zniszczona z premedytacją i to za namową lokalnej konkurencji: „Opowiedział się magistratus naprzeciw Żydom, iż oni tempore hostilitatis namówili consulto Szwedów, żeby zrujnowali miejską łaźnią, a swoich w miejscu żydowskim wystawili 3, w których barzo często katolicy się mywają. Jako tedy mieszczanie swoją łaźnią vigore privilegii suprascripti wystawia, nie powinni będą Żydzi prepedycyjej czynić, ale jeno ad aegrotorum quorum usum mieć łaźnią w żydowskim miejscu i katolików do niej przyjmować nie mają. Interim przecie, póki od miasta nie będzie wystawiona, ma łaźniar katolik, jako dawny niesie zwyczaj, attendere tym ich łaźniom”, Lustracje województwa krakowskiego. 2005. s. 353.

³⁹ BJ, rkps 5357, t. 7, s. 91v; Krasnowolski B. 1992, s. 104.

⁴⁰ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.1.4/444, s. 163; por. ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/589, s. 66.

⁴¹ BJ, rkps 5357, t. 7, s. 133v.

⁴² Pięć lat przed wspomnianą reperacją, w sobotę 17 października 1682 r., spisano krótki inwentarz sprzętów łaźniowych wraz z opisem stanu budynku: „Szaflików z rękojeściami, których było n[umero] czterdzieści, teraz ich tylko n[umero]o dwadzieścia i siedem desunt, trzynaście szaflików bez rękojeści których było n[umero]o trzydzieści, teraz tylko dwadzieścia desunt dziesięć i to między tymi zepsowanych n[umero]o siedem. Wanny złe, gdyż z jednej dno wypadło, z drugiej obręcze pospadały; kadka przy rzapiu rozsypana, okiennice jednej u okna białogłowskiej izby nie masz. Piec w izdebce rozbieralnej białogłowskiej bardzo wybity i kachle potłuczone; szyb we wszystkich oknach, wybitych n[umero]o dwanaście, haczyków albo kłamek którymi było tafłowanie na ławkach albo przymurkach do muru przybite niedostaje no czternaście”, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.1.2/420, s. 391.

⁴³ „[...] na ten czas, jako gdy tę łaźnię antiquitus fundowano, jako gdy też po Szwedach restaurowano, Wisła pod most krakowski chodziła i łaźnia wygodę miała, dlatego studni u niej nie dano. Teraz zaś iż Wisła około miasta Kazimierskiego obróciła się wszystka i pod most krakowski wcale nic tymi czasy nie idzie, skąd łaźnia bez wody wakować musi, a ludzie za tym odrazili się. Aby za czasem dla smrodliwych wód i niewygody ludzi łaźnie nie zaginęła, daliśmy de funtamentis hic studnię”, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/589, s. 66–68; por.: BJ, rkps 3742 III, s. 157; Krasnowolski B. 2009, s. 144; Sowina U. 2009, s. 103.

W 1694 r. oberwała się część dachu, a na naprawę przeznaczono ok. 7 złp⁴⁴. Z rejestru sporządzonego przez dotychczasowego najemcę (najprawdopodobniej Jędrzeja Idzikowskiego⁴⁵), w związku z kończącym się okresem arendy, wynika, że w 1695 r. z powodu zepsucia się pieca łaźnia nie działała przez ponad 4 miesiące. Dopiero po tym czasie loner Szymon Głowiński zlecił wymurowanie nowego pieca łaźniowego, na który wydano 127 złp i 21 gr⁴⁶. Następnie, w 1696 r. łaźniownik zgłaszał, że nie miał odpowiedniego materiału do pieca, czyli kamieni (ogrzewanych i utrzymujących temperaturę), tylko piasek, a woda w studni zamarzła, dlatego przedsiębiorstwo nie działało przez całą zimę⁴⁷.

W 1702 r. budynek łaźni został zajęty najpierw przez wojska polskie, a następnie przez szwedzkie, które zorganizowały w nim szpital, ponieważ budynek był większy od przeciętnej kamienicy. Po żołnierzach szwedzkich zamieszkiwała tu biedota i kolejne oddziały wojskowe — każdej zimy aż do roku 1704⁴⁸. Wiadomo, że wspomniany już Jędrzej Idzikowski zapłacił 70 złp czynszu z łaźni za rok 1705 i jest to ostatni odnaleziony ślad jego aktywności.

Następna wzmianka o łaźni miejskiej pochodzi z rejestru lonerskiego z 1710 r. Zanotowano wówczas, że łaźnia „pustkami stoi i spustoszała całe od dawnych lat”⁴⁹. W 1711 r. określono ją jako opuszczoną i zniszczoną „przez różne inkursje”. Lonerowie podjęli wówczas decyzję o zamurowaniu drzwi i okien w budynku, który nieremontowany zaczął powoli popadać w ruinę⁵⁰. Cztery lata później wyłoniono komisję mającą ponownie rozpatrzyć sprawę łaźni miejskiej. W jej skład weszło trzech rajców kazimierskich, w tym loner, dwóch ławników, prawdopodobnie dwóch kupców i dwóch przedstawicieli pospólstwa. Niestety nie wiadomo, jakie decyzje zostały podjęte przez to kolegium⁵¹. Sytuacja nie uległa jednak zmianie, ponieważ w 1717 r. zapisano, że łaźnia jest zrujnowana, „w tyle kawałek posiewa Kawecki słodownik”⁵².

Kolejne wiadomości o łaźni miejskiej na Kazimierzu pochodzą dopiero z 1769 r., gdy mieszczący ją budynek określono jako dziedziczną własność kupca krakowskiego i kazimierskiego Józefa Sobieniowskiego⁵³.

Jak wiadomo, łaźnia była jednym z miejsc, w których toczyło się życie towarzyskie mieszczan⁵⁴. Korzystano z niej nie tylko na co dzień, ale również przy wyjątkowych okazjach. W ostatniej woli Doroty, matki rajcy kazimierskiego Sebastiana Cichoszowskiego, zamieszczono

⁴⁴ Podobnie jak większość budynków w mieście także łaźnia kryta była gontem, zob.: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/593, s. 44–45.

⁴⁵ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/598, s. 8.

⁴⁶ Do budowy pieca użyto glinę przywiezioną na 8 łodziach z gruntu „Paniem Zwierzynieckich” (nortbertanek), którą następnie przetransportowano do łaźni na 30 furach. Poza tym dostarczono 4 skrzynie wapna, 18 fur piasku i 2300 cegieł. Kamienie do pieca lonerzy uzyskali od nieznanego księdza prałata, „z pieca refektarskiego”. W trakcie budowy pieca przeprowadzono również inne roboty: zamurowano okno w sieni od strony Wisły, w obu izbach wykonano prace tynkarskie, naprawiono przeciekające i przegniłe koryto, ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/593, s. 113–115; por. też: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/549, s. 161.

⁴⁷ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.3.3/304, s. 103.

⁴⁸ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.3.3/304, s. 103–104.

⁴⁹ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/599, s. 6.

⁵⁰ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/599, s. 41; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/600, s. 37; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.2.3/798, s. 8–9; por.: Gloger Z. 1985, s. 162.

⁵¹ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.3/708, s. 101.

⁵² ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/3.1.1/606, s. 4.

⁵³ Być może był on ojcem późniejszego urzędnika kazimierskiego, Karola Sobieniowskiego, zob.: ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.1.2/139, s. 83; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.3.3/304, s. 251; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.3.1/479, s. 6.

⁵⁴ Jelicz A. 1966, s. 73; Zaremska H. 1997, s. 249–255; Cembrzyński P. 2011, s. 19–20; Kubicki R. 2015b, s. 9. Życie towarzyskie w łaźniach musiało zamierać podczas epidemii. Poglądy ówczesnych medyków na zwią-

no rejestr wydatków, które testatorka poczyniła w związku z promocją bakalarską syna. Pomędzy sumami przeznaczonymi na muzykę, kwiaty, ozdoby, szaty itp., widnieje wydatek w wysokości 1 złp i 18 gr na wieńce, którymi przystrojono łaźnię oraz kolejne 2 złp i 9 gr za skorzystanie z łaźni (z pewnością chodzi o usługi na rzecz uczestników wydarzenia)⁵⁵.

Zamożniejsi mieszczenie w swych testamentach zwyczajowo przeznaczali pewne sumy na opłacenie obiadu dla ubogich i możliwości skorzystania przez nich z łaźni. Tak uczyniła np. Anna *primo voto* Roziczowa, *secundo voto* Kozłowa w roku 1631⁵⁶.

* * *

W 1644 r., z polecenia burmistrza Wawrzyńca Toporskiego i lonera Wojciecha Zawady, została przeprowadzona rewizja łaźni. Inwentaryzacji wyposażenia, opisu stanu i przeznaczenia poszczególnych pomieszczeń budynku dokonali: wójt kazimierski Mikołaj Misiecki, starszy ławnik Jakub Kwiatowski, a także ławnicy Marcin Goliński i Wojciech Kozłowicz⁵⁷. Tekst rewizji spisany został przez jedną osobę (być może pisarza kazimierskiego Stanisława Ligońskiego z Sandomierza⁵⁸) na pojedynczym bifolium, którego trzy strony zostały zapisane. Źródło to znajduje się w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie, w zespole Archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem, w jednostce „Rewizje i otaksowania kamienic, domów i gruntów m. Kazimierza oraz jego przedmieść”⁵⁹. W tej samej jednostce archiwalnej zachował się również brudnopis rewizji⁶⁰, którego treść w pełni pokrywa się z czystopisem, będącym podstawą edycji.

Przygotowując poniższą edycję zastosowano wytyczne opracowane przez Kazimierza Lepszego⁶¹. Zgodnie z nimi sporządzono aparat naukowy oraz używano znaków edytorskich. Interpunkcja i ortografia zostały uwspółcześnione, dotyczy to w szczególności zastosowania znaków diakrytycznych. W celu zachowania historycznego charakteru tekstu, odstąpiono od zalecanej w *Instrukcji...* modernizacji archaicznego języka, co jest praktykowane we współczesnym edytorstwie źródeł historycznych⁶². Terminy specjalistyczne np. z zakresu architektury, budownictwa, stolarstwa wyjaśniano tylko w przypadkach archaizmów lub wyrazów nieobecnych we współczesnych słownikach języka polskiego.

zek higieny osobistej ze stanem zdrowia bywały bardzo różne, jednak zgodnie odradzano kontakty międzyludzkie w czasie zarazy, zob.: Lachs J. 1919, s. 25; Karpiński A. 2000, s. 174; Kubicki R. 2010, s. 45.

⁵⁵ Kalinowski W., Keckowa A. 1978, s. 364–365; ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.1.4/444, s. 271.

⁵⁶ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/2.1.4/444, s. 141; por. też: Lachs J., 1919, s. 20; Jelicz A. 1966, s. 74; Karpiński A. 1983, s. 333, 347; Kubicki R. 2015b, s. 7–20.

⁵⁷ Por.: Poczet. 2013, s. 299, 479, 490, 493; Stańczyk S. 2020, nr 11, 80, 90, 133, 135–136.

⁵⁸ B. Czart., rkps 1320 III, s. 279; Stańczyk S. 2020, nr 8.

⁵⁹ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.5.4/358, s. 107–110. Jednostkę archiwalną stanowią akta luźne zebrane w teczce oprawionej w półpłótno, zob.: Friedberg M. 1966, s. 169.

⁶⁰ ANK, AmKaz., sygn. 29/34/0/1.5.4/358, s. 111–114.

⁶¹ Instrukcja. 1953.

⁶² Tandecki J., Kopiński K. 2014, s. 173; Gruchała J. 2015, s. 48. Zob. np. propozycje liberalnego podejścia do zaleceń K. Lepszego: Friedberg M. 1963, s. 83; Dygdała J. 2011, s. 155. Przykładami edycji z zachowaną oryginalną, archaiczną pisownią są wydawane drukiem źródła niemieckojęzyczne (por.: Pękacka-Falkowska K. 2014; Pękacka-Falkowska K. 2015a; Pękacka-Falkowska K. 2017). Wynika to też z dotychczasowych doświadczeń autorów niniejszego artykułu: Drzewiecki B., Stańczyk S. 2019, s. 337–357.

ANEKS

[s. 110] Revisio Balnei Civilis Casimiriensis.

Feria tertia post D[ominicam] Quadr[agesimalem] Laetare prox[im]a die 8 Marti A[nno] D[omini] 1644.

[s. 107] Actum in Balneo Civili Civitatis Casimiriæ ad Cracoviam Feria Tertia post Dominicam Quadragesimalem Laetare proxima, die Octava Martii Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quadragesimo Quarto.

Ex instantia Honoratorum Dominorum Laurentii Toporski Proconsul[is] et Albertus Zawada Consul Lunerorum Civitatis [prae]fatae Casimiriensis, Honor[at]i Domini Nicolaus Misiecki Advocatus Ordinarius, Jacobus Kwiatowski Senior, Martinus Golinski et Albertus Kozłowicz Scabini condescenderunt ad Balneum Civile ibidemq[ue] [prae]cavendo indemnitati Reipu[blicae] Civitatis suprascr[ib]tae res in eodem Balneo existentes [prae]sentibus. Honor[at]is Dominis Adamo Wachlikowicz et Zacharia Węgrzynowski Consulibus inventaverunt eo ut sequitur ordine.

Naprzód rozbieralnia białogłowska, w niej powała zła, tarcicami rzadko pokryta, okna dwoje złe, ściany dwie z tarcic, ławy we dwie dokoła, posadzka ceglana, ławka przed rozbieralną izbą. Drzwi na zawiasach z wrzeciędzem w sieni, panew na wodę z kominem murowanym. Drzwi z tarcic do izby białogłowskiej dobre i okna cztery ciesielskiej roboty, kraty i okiennice złe, wierzchnice⁶³ cztery i ławy dwie kamienne, a dwie drzewiane. Posadzka z ciosanego kamienia. Balki⁶⁴ stare, złe, zbotwiałe, trzeba nowych, ława srodująca⁶⁵.

Drzwi z białogłowskiej do męzki izby stare, na zawiassach; tamże posadzka z ciosanego kamienia, wierzchnic ku południowi pięć, ku północy u drzwi cztery z ciosanego kamienia, ławy dokoła po bokach z ciosanego kamienia, stół z tarcic prosty. Okna cztery dobre, w średnim⁶⁶ futrowanie z desk, kraty wszędzie, dwa dzwonki do tej łaźni. Powała zgniła, zła i tramy, kamianka⁶⁷ i [s. 108] piec niedobry, rozpadły, ankry trzy dokoła. Drzwi z teje męskiej izby do sieni na zawiasach dwu, te mienił P. Grygier Brojowski⁶⁸ być swoje własne. Rura co woda idzie nią, drewniana zła.

Sień: okno w zadzi⁶⁹ niedobre, prostych szyb z kratą. Podłoga z tarcic do połowice, listwy dwie po dwu stronach, ława przy jednej ścianie, koryto na wodę przed łaźnią dębowe nowe. Rura do tego kor[y]ta, którą woda idzie od Wisły. Przegroda z tarcic od koryta do panwie, kratka żelazna do pieca zła, ława u drzwi w sieni, druga od sklepu⁷⁰ pod oknem i stolik dla celbrata⁷¹. Sztuka listwy przy sklepie, okno na ulicę z prostych szyb, niedobre, krata żelazna, okiennicka żelazna z klamką. Drzwi drzewiane z zamkiem ślepym, z młotkiem i wrzeciędzem.

Rozbieralna izba męzka: do niej drzwi stolarskiej roboty z zamkiem, szafa u drzwi o dwu drzewickach na dwu zawiasach. Piec nowy za nim kratka drewniana na zawiasach z drzewickami. Listwy dokoła, ławy dokoła stare i koło pieca niedobre, ciesielskiej roboty. Stołów dwa na nogach stołowych, niedobre, robactwo ich potoczyło. U drzwi stół na frambudze⁷² bez nóg i ława pod niem; okien dwie prostych, ramy u tych okien niedobre, kraty u tych okien niedobre żelazne. Szafek dwie w tej izbie na swoich zawiassach, powała w tej izbie dobra, u sklepu drzwi żelazne, z odrzwiami ka-

⁶³ Wierzchnica — górna ława łaźiebna, Arct M. 1920, s. 721.

⁶⁴ Balki — belki, Karłowicz J. 1900–1927, t. I, s. 88.

⁶⁵ Tzn. umieszczona pośrodku.

⁶⁶ Średni — średni, czyli średni, Arct M. 1920, s. 618.

⁶⁷ Kamianka — kamionka, kamienka, tu w znaczeniu: kamień w łaźni, które po rozpaleniu w piecu po lewa się wodą w celu wytworzenia pary, Karłowicz J. 1900–1927, t. II, s. 225.

⁶⁸ Brojowski Grzegorz — osoba niezidentyfikowana. Zapewne nie był mieszczaninem kazimierskim.

⁶⁹ Zadź — zad, strona zadnia, tylna, tył, Karłowicz J. 1900–1927, t. VIII, s. 59.

⁷⁰ Sklep — tu w znaczeniu: sklepisko (izba, pomieszczenie), Karłowicz J. 1900–1927, t. VI, s. 144.

⁷¹ Celbrat (niem. *Zählbrett*) — tablica do liczenia pieniędzy, Karłowicz J. 1900–1927, t. I, s. 260.

⁷² Tzn. framuga, Arct M. 1920, s. 73.

miennemi, zamek u nich o dwu tyglach, antaba, wrzeczadz jeden i zapora żelazna w tymże sklepie, listwy dokoła, półki dla stawiania cyny⁷³ zaraz ze dwiema żelazoma⁷⁴, okno niemieckiego skła całe, krata u niego żelazna i kratka drotowa żelazna, okiennica z ulice u okna żelazna, dwie ławie przy ścianach, posadzka ceglana przed sklepem, próg kamienny.

Na górze wschód⁷⁵ drewniany, poręcz z tarcic. Izba zła, powała pogniła, z tarcic, podłoga ceglana. Drzwi dobre, szawka o jednej zawieszce, okna na tył, ale puste, dwa siostrany⁷⁶ nowe, fundament ceglany do pieca, listew nie masz, węglar⁷⁷ u drzwi do izby na górze, na sali bez skła i tam okien cztery. Piętro⁷⁸ niedobre na tejże sali, z kawalków, tamże ława na dwu nogach na tej sali przegroda [s. 109] z balasów z wierzchu, a spodkiem z tarcic. Drzwi dobre na tej sali, jedne o dwu zawiasach. Z tej sale izdebka, u niej drzwi na zawiasach z zamkiem, z hantabą⁷⁹ i wrzeczadzem. W tej izdebce listwy dokoła, ławy przy trzech stronach, posadzka, piec zielony na fundamencie ceglanym, sanki⁸⁰ do pieca żelazne, okiennica do pieca żelazna, okno na ulicę z weneckich szyb, dwie szybie stuczonne, okiennice proste drewniane na czterech zawiasach; powała dobra, posadzka ceglana.

Izdebka przed komorami: do niej drzwi [na] zawiasach z zamkiem, hantabą z haczykiem, fundament do pieca z cegły, pieca nie masz, ławy po dwu stronach, listwy po dwu stronach, listwy nieprzybitej sztuka, okno na ulicę z prostych szyb niedobre. Okiennica do tego okna dwoista na czterech zawiasach, powała dobra, posadzka także ceglana.

Komór od ulice dobrych cztery z tarcic, drzwi do nich z wrzeczadzami, powały na nich dobre, na końcu tych komór komórka ciemna, drzwi do niej dobre. Przeciwko tym komorom na tył okna mające numero pięć. Pierwsza komora od sale, drzwi do niej na zawiasach z zamkiem, wrzeczadzem i z hantabą, posadzka z cegły, powała zła z tarcic o dwu pławach, jedna zgnita z nich. Do drugiej komory drzwi na zawiasach bez zamku i bez wrzeczadza, powała do połowice ścianek i dwie tarcicy na powale, połowice nie masz, przez pośrodek tram, a inszy podle niego mniejszy, przegroda z tarcic. Trzecia komora: drzwi do niej z wrzeczadzem, powały nie masz, przegroda z tarcic. Czwarta komora: drzwi bez wrzeczadza, powały nie masz, przegroda z ścianek. Piąta komora: do niej drzwi nie masz, ani powały, dwa tramy szrodkiem. W tych komorach posadzka ceglana. Okna do tych komór z ciosanego kamienia na zadź⁸¹, ale szyb ani okien, ani okiennic nie masz. Przed temi komorami na sali podłoga stara z tarcic. Dach połatany.

Adresy Autorów:

dr Bartosz Drzewiecki

Instytut Historii i Archiwistyki

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

ul. Podchorążych 2

30-084 Kraków

bartosz.drzewiecki@up.krakow.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1697-1114>

⁷³ Cyna — tu w znaczeniu: naczynie (kubek) cynowy, Karłowicz J. 1900–1927, t. I, s. 361; por.: Lachs J., 1919, s. 14, 28–29.

⁷⁴ Żelaza — zapewne chodzi o przybory do strzyżenia oraz narzędzia chirurgiczne, np. lancetkę do puszczania krwi, Lachs J. 1919, s. 16, 28.

⁷⁵ Wschód — schody, Karłowicz J. 1900–1927, t. VII, s. 735.

⁷⁶ Siostrzeniec — stragarz, tram, sosrąb, drewniana belka biegnąca wzdłuż całego pułapu i podtrzymująca go, SJPd, t. 8, 1966, s. 797.

⁷⁷ Tzn. węglar.

⁷⁸ Piętro — tu w znaczeniu: sklepienie, Karłowicz J. 1900–1927, t. IV, s. 184.

⁷⁹ Tzn. antabą.

⁸⁰ Sanki — zapewne chodzi o sanie, płyzy podkładane pod ciężary w celu ułatwienia ich przeciągania, np. opału, Karłowicz J. 1900–1927, t. VI, s. 29.

⁸¹ Zob. przyp. 69.

dr Sebastian Stańczyk
Muzeum Narodowe w Krakowie
Al. 3 Maja 1
30-062 Kraków
stanczyk.s.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6881-069X>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AmKaz. [Archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem], sygn. 29/34/0/1.1.1/10; 29/34/0/1.1.2/139; 29/34/0/1.3.3/304; 29/34/0/1.3.3/308; 29/34/0/1.5.4/358; 29/34/0/2.1.1/388; 29/34/0/2.1.2/420; 29/34/0/2.1.4/444; 29/34/0/3.1.1/479; 29/34/0/3.1.1/510; 29/34/0/3.1.1/514; 29/34/0/3.1.1/529; 29/34/0/3.1.1/535–29/34/0/3.1.1/536; 29/34/0/3.1.1/549; 29/34/0/3.1.1/560–29/34/0/3.1.1/561; 29/34/0/3.1.1/563–29/34/0/3.1.1/565; 29/34/0/3.1.1/575; 29/34/0/3.1.1/578; 29/34/0/3.1.1/581; 29/34/0/3.1.1/588–29/34/0/3.1.1/589; 29/34/0/3.1.1/593; 29/34/0/3.1.1/598–29/34/0/3.1.1/600; 29/34/0/3.1.1/606; 29/34/0/3.1.3/708; 29/34/0/3.1.1/715; 29/24/0/3.2.3/792; 29/34/0/3.2.3/798; 29/34/0/3.2.4/809.
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], WMK [Archiwum Wolnego Miasta Krakowa], sygn. 29/200/0/26.3/612, „Plan sytuacyjny okazujący część gruntu kolorem żółtym oznaczoną, na użytek publiczny ziać się mającą od Klasztoru XX Augustyanów dla uformowania ulicy wedle linii RS R’S”.
- BJ [Biblioteka Jagiellońska], rkps 3742 III; 5357, t. 7–8.
- B. Czart. [Biblioteka Książąt Czartoryskich], rkps 1320 III.

Źródła i opracowania publikowane

- Adamczyk Władysław. 1935. *Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku*, Badania z dziejów społecznych i gospodarczych, red. F. Bujak, nr 17, Lwów.
- Akta. 1965. *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego z r. 1599, przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła*, wyd. C. Skowron, Materiały do dziejów Kościoła w Polsce, t. 2, Lublin.
- Arct. 1920. *M. Arcta słownik staropolski*, oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, Warszawa.
- Atlas. 2007. *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. V: *Małopolska*, z. 1: *Kraków*, red. Z. Noga, Kraków.
- Banach Jerzy. 1983. *Dawne widoki Krakowa*, Kraków.
- Bis Wojciech. 2007. *Nowożytna łaźnia dworska w Radziejowicach*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LV, z. 2, s. 141–159.
- Buśko Cezary. 1999. *Piec typu hypokaustum*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua, t. 1, red. C. Buśko, J. Piekalski, Wrocław, s. 42–44.
- Cembrzyński Paweł. 2011. *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Zaopatrzenie w wodę i usuwanie nieczystości w miastach stref bałtyckiej i sudecko-karpackiej w XIII–XVI wieku*, Wratislavia Antiqua, t. 14, Wrocław.
- Dąbkowski Przemysław. 1913. *Prawo łaźiebne. Studium z historii prawa polskiego*, Kraków.
- Drzewiecki Bartosz, Stańczyk Sebastian. 2019. *Inwentarz z opisem ratusza Kazimierza pod Krakowem z 1792 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, z. 3, s. 337–357.
- Dydała Jerzy. 2011. *Z doświadczeń edytora osiemnastowiecznych lustracji i inwentarzy — czy instrukcja wydawnicza jest w ogóle potrzebna?*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków, s. 143–158.
- Friedberg Marian. 1963. *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych*, Warszawa.

- Friedberg Marian. 1966. *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1355–1802*, Warszawa.
- Giedroyc Franciszek. 1897. *Ustawy cechów cyrulickich w dawnej Polsce*, „Kronika Lekarska”, R. 18, z. 3–8, s. 1–50.
- Gloger Zygmunt. 1985. *Encyklopedia staropolska*, t. 3, Warszawa.
- Gołębiowski Łukasz. 1830. *Domy i dwory: przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołow, uczt, trunkow i pijatyki, łaźni i kapieli, pościeli, ogrodow, powozow i koni, błaznow, karłow, wszelkich zwyczajow dworskich i rożnych obyczajowych szczegolow*, Warszawa.
- Gruchała Janusz. 2015. *Kilka myśli o obowiązkach edytorów*, [w:] *Edytorstwo źródeł: ograniczenia i perspektywy*, red. A. Perłakowski, Kraków.
- Instrukcja. 1953. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław.
- Jelicz A. 1966. *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (wiek XIII–XV)*, Warszawa.
- Kalinowski Wojciech, Keckowa Antonina. 1978. *Urządzenia użyteczności publicznej zdrowotność*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. III: *Od XVI do połowy XVII wieku*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław, s. 349–393.
- Karłowicz Jan. 1900–1927. *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa.
- Karpiński Andrzej. 1983. *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*, Warszawa.
- Karpiński Andrzej. 2000. *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa.
- Keckowa Antonina. 1978. *Higiena i zdrowotność*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. III: *Od XVI do połowy XVII wieku*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław, s. 395–416.
- Konieczna Wanda. 1938. *Początki Kazimierza (do r. 1419)*, [w:] *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Biblioteka Krakowska, t. 94, Kraków, s. 91–125.
- Krasnowolski Bogusław. 1992. *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów Chrześcijan i Żydów w Polsce*, Kraków.
- Krasnowolski Bogusław. 2009. *Krakowski Kazimierz w dobie upadku: od najazdu szwedzkiego (1655–1657) do dzieła Komisji Dobrego Porządku (1786–1791) i trzeciego rozbioru Polski (1795)*, „Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, t. 27, s. 139–158.
- Kubicki Rafał. 2010. *Problem utrzymania czystości w średniowiecznym mieście: funkcje i znaczenie łaźni publicznych na przykładzie Elbląga*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 1, s. 35–46.
- Kubicki Rafał. 2015a. *Łaźnie w Państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, z. 3, s. 411–431.
- Kubicki Rafał. 2015b. *Seelbad (balnea animarum) — uwagi na temat praktyki stosowania pobożnej fundacji w Prusach Krzyżackich i Prusach Królewskich do początku XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. LXXX, z. 1, s. 7–20.
- Lachs Jan. 1919. *Dawne łaźiebnictwo krakowskie*, Kraków.
- Leśniak Franciszek. 2020. *Urzednicy i personel pomocniczy w wielkorządach krakowskich w okresie nowożytnym*, Kraków.
- Lustracje województwa krakowskiego. 2005. *Lustracje województwa krakowskiego 1659–1664*, cz. II, wyd. A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, Warszawa.
- Małczewski Jan. 2006. *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, Rzeszów.
- Małecki Jan. 1962. *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 1, wyd. J. Małecki, Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Małopolska, Warszawa.
- Noga Zdzisław. 2008. *Urzednicy miejscy Krakowa*, cz. 2: *1500–1794*, Kraków.
- Pękacka-Falkowska Katarzyna. 2014. *Toruńska ustawa przeciwdżumowa z 12 lipca 1710 roku*, „Klio”, t. 28, z. 1, s. 153–183.

- Pękacka-Falkowska Katarzyna. 2015a. *Inwentarze i kontrakty dzierżawne toruńskiej łaźni nowomiejskiej z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXIII, z. 1, s. 119–140.
- Pękacka-Falkowska Katarzyna. 2015b. *Spory kompetencyjne między łaźnienikami i chirurgami toruńskimi w XVIII w. Przypadek Johanna Zandera*, „Medycyna Nowożytna”, t. 21, z. 2, s. 137–171.
- Pękacka-Falkowska Katarzyna. 2017. *Inwentarz pośmiertny łaźnienika toruńskiego Johanna Zandera (1709)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXV, z. 1, s. 79–96.
- Pękacka-Falkowska Katarzyna. 2018. *Instrumenty chirurgiczno-anatomiczne i rytownicze gdańskiego lekarza Christopha Gottwalda (1636–1700)*, „Klio”, t. 46, nr 3, s. 157–183.
- Piekosiński Franciszek. 1887. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 3. Kraków.
- Plan. 1959. *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802–1805) 1807–1808, tak zwany Senacki, wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku*, wyd. H. Münch, Kraków.
- Poczet. 2013. *Poczet sołtysów, wójtów i burmistrzów miast, jurydyk, wsi i gmin przyłączonych do Krakowa do 1915 r.*, oprac. B. Kasprzyk, Kraków.
- PPISMK. 1885. *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: 1507–1586, z. 1, wyd. F. Piekosiński, Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1507 usque ad Annum 1795, t. 8, Kraków.
- PPISMK. 1909. *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 2: 1587–1695, z. 3, wyd. F. Piekosiński, S. Krzyżanowski, Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1507 usque ad Annum 1795, t. 12, Kraków.
- Rutkowska-Płachcińska Anna. 1978. *Mieszkanie, higiena*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. II: *od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław, s. 312–357.
- SJPD. 1966. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 8, Warszawa.
- Sowina Urszula. 2009. *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa.
- Stańczyk Sebastian. 2020. „Urzednicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku 1551–1795”, Kraków, maszynopis pracy doktorskiej, w Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie.
- Starzyński Marcin. 2016. *Urzednicy miejscy Kazimierza do 1550 roku*, Kraków.
- Stróżecki Kazimierz. 1933. *Łaźnie w dawnej Polsce i konieczność ich wznowienia*, Warszawa.
- Sulkowska-Tuszyńska Krystyna. 2004. *Wyposażenie łaźni klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie*, [w:] *Materiały z VII Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności Wyposażenie wnętrz w średniowieczu Toruń, 21-22 listopada 2002 roku*, red. J. Olczak, Archaeologia Historica Polona, t. 14, Toruń, s. 189–209.
- Szczygieł Ryszard. 1990. *Dokument z r. 1406 dla Kazimierza Dolnego czy Kazimierza Krakowskiego?*, „Annales UMCS”, sectio F: Historia, vol. 45, s. 197–202.
- Tandecki Janusz, Kopiński Krzysztof. 2014. *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa.
- Tyszewicz-Obara Anna. 2012. *Średniowieczne łaźnienictwo w dorzeczu Wisły i Pilicy, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”*, t. 13, s. 59–66.
- Zaremska Hanna. 1997. *Miejsca spotkań kultury masowej: karczmy i łaźnie*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa, s. 239–255.
- Zieleniewski Michał. 1864. *Rys historyczno-balneologiczny o dawnych i dzisiejszych łaźniach parowych*, Kraków.

“Revisio Balnei Civilis Casimiriensis” from 1644.

The town baths of Kazimierz in the light of early-modern written sources

Town baths of the Old-Polish era have been researched by many historians, interested mainly in their cultural role and hygienic functions. Their technical aspects have not been in focus and our knowledge of their interiors and furnishings is still unsatisfactory.

In the case of the town baths in Kazimierz near Cracow, we have at our disposal a document of the enterprise revision from 1644, which is the basis of a source edition included in the appendix to the present article. As the document is not particularly detailed, in order to investigate many issues connected with this establishment it is helpful to resort to municipal books, especially to accounts that record investments in the baths, such as repairs of the stove and the water pipes, and repairs of various movable and immovable equipment. The expenses can be divided into those resulting from the deterioration of the building and the wear-out of the equipment, and those resulting from extraordinary situations, such as natural catastrophes and wars. Floods, the Swedish occupation, or the shift of the channel of the Vistula in 1678, were events ruinous for the enterprise, which finally stopped working at the turn of the 18th c. The building fell into disrepair and then was acquired by a private owner.

The article also touches upon the location of the bath, which has been assumed in the literature to have been identical with the 19th-century baths building at the contemporary Dietla Street. A thorough analysis of written sources indicates that in fact it was probably situated in a nearby building at Krakowska Street.

Translated by
Izabela Szymańska